

*Kansen en hinderpalen op weg naar vrede
in het Midden-Oosten*

INHOUDSOPGAVE

- 02 **Ten geleide**
Annemarie Gielen
- 03 **Rechtvaardigheid en steun voor het Syrische volk**
Pax Christi International
- 04 **België en de EU: Welk beleid voor Syrië?**
Willem Staes
- 06 **Overleven tussen het puin: Syrië, de menselijkheid voorbij**
Babs Mertens
- 08 **Houdt het nucleair akkoord met Iran stand?**
Tom Sauer
- 10 **Libië: de tragiek van een 'succesverhaal'**
Luc Reyckler
- 11 **Israël en Palestina: 50 jaar bezetting**
Brigitte Herremans
- 16 **Colofon**

TEN GELEIDE

De afgelopen decennia lijkt er geen plek op aarde waar er zoveel gevochten wordt als het gebied dat we het Midden-Oosten noemen. De ene na de andere oorlog volgt elkaar op, opstanden komen en gaan, en de bezetting van Palestijns grondgebied duurt ondertussen al 50 jaar. Verschillende legers bombarderen hun eigen land of andere landen, en terroristische groeperingen zaaien angst door gruwelijke gewelddaden te plegen, met als gevolg dat honderdduizenden mensen stierven, miljoenen mensen op de vlucht zijn geslagen, hele steden werden verwoest, tezamen met eeuwenoud cultureel erfgoed. Daarnaast zien we ook verscheidene vormen van onderdrukking: van vrouwen, religieuze groepen, etnische minderheden, enz. Wat paradijselijke vakantieoordens zouden kunnen zijn, vormen vandaag luttelken in het landschap en in de harten van de bewoners.

Dit dossier, 'Kansen en hinderpalen op weg naar vrede in het Midden-Oosten' kwam tot stand dankzij de bijdrage van enkele gezaghebbende experts: Willem Staes, medewerker Midden-Oosten van 11.11.11, geeft een inzicht in het Belgisch en Europees beleid inzake Syrië en Babs Mertens toont ons de mens die al jaren moet overleven op de puinhopen van Syrië. We nemen in dit dossier ook de verklaring op die Pax Christi International met Pasen in aantocht publiceerde over de oorlog en misdaden tegen de menselijkheid in Syrië.

Prof. Tom Sauer (Universiteit Antwerpen) belicht het belang van de nucleaire deal die na jaren onderhandelen met Iran in 2015 effectief tot stand kwam en prof. em. Luc Reyckler (KU Leuven) werpt een blik op de desastreuze impact van de militaire interventie in Libië van 2011. Brigitte Herremans (Broederlijk Delen/Pax Christi Vlaanderen) neemt ons tot slot mee in 50 jaar bezetting van Palestijns gebied door Israël.

Ondanks de haast verpletterende realiteit van geweld en onrecht, blijven wij hopen op kansen voor vrede voor deze regio. Samen met de lokale vredeskrachten ijveren wij voor een beleid dat gericht is op duurzame vrede zodat het Midden-Oosten weer de plaats mag zijn waar mensen in harmonie samenwonen, en waar de natuurlijke schoonheid en de culturele bezienswaardigheden tot hun recht mogen komen.

Annemarie Gielen
Algemeen directeur

Coverbeeld: zicht op Aleppo vanuit de beroemde citadel, enkele jaren voor het begin van de opstanden en oorlog.
Foto: Creative Commons.

PAX CHRISTI INTERNATIONAL: RECHTVAARDIGHEID EN STEUN VOOR HET SYRISCHE VOLK

Pax Christi International publiceerde op 11 april 2017 deze verklaring over de voortdurende oorlog en misdaden tegen de menselijkheid in Syrië.

De oorlog in Syrië heeft de ergste humanitaire crisis van onze tijd met zich meegebracht. Zes jaar gingen er al voorbij nadat wat begon als een geweldloze opstand voor vrijheid en waardigheid door het Assad-regime met geweld werd neergeslagen en uitdraaide op een gruwelijke oorlog. De gevolgen zijn vreselijk: de helft van de Syrische bevolking van voor de oorlog – 11 miljoen mensen – is ondertussen gedood of gevlucht.

Pax Christi International is geschokt door de voortdurende oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid. Onze beweging veroordeelt met klem de chemische aanval in Khan Sheikhoun, die het leven kostte aan 72 mensen (onder wie 20 kinderen). Ondanks de ratificatie door Syrië van de Chemical Weapons Convention (CWC), de veronderstelde vernietiging van Syrië 's chemische wapenvoorraad door de Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW) en de resoluties van de VN-Veiligheidsraad zijn deze wapens kennelijk – mogelijk bij verschillende partijen – nog altijd voorhanden in Syrië en blijven zij onnoemelijk leed aanrichten.

Pax Christi International staat volledig achter het onderzoek van het OPCW naar het gebruik van chemische wapens in Syrië. Het OPCW onderzoekt het incident onder het mandaat van de Fact-Finding Mission (FFM) en heeft in dat kader contact gelegd met de Syrische autoriteiten. Het OPCW moet volledige toegang krijgen tot de regio waar de aanval plaatshad en zo snel mogelijk rapport uitbrengen aan de VN-Veiligheidsraad. De internationale gemeenschap van haar kant moet bewijs verzamelen en ervoor zorgen dat de overtreders, inclusief individuele daders, juridisch vervolgd worden en dat recht wordt gedaan aan de slachtoffers. In dit verband moeten individuele landen hun concrete steun aan de recent door de VN opgerichte internationale, onpartijdige en onafhankelijke verantwoordingsmechanismen in Syrië opvoeren.

Een aantal landen heeft uit eigenbelang het geweld nog doen toenemen, in plaats van de verantwoordelijken van gruweldaden ter verantwoording te roepen of bij te dragen aan een rechtvaardige oplossing voor het conflict in Syrië. Wij zien de groeiende ontgoocheling en voelen mee met de pijn van het Syrische volk. Wij zijn er echter van overtuigd dat meer militaire actie, inclusief de bombardementen door de Verenigde Staten op de vliegbases van het Syrische regime, niet tot een rechtvaardige oplossing van de oorlog zal leiden. Zij kan integendeel een verdere escalatie van geweld veroorzaken, en daarmee nog meer leed bij de Syrische bevolking. De aanval van de VS werd bovendien uitgevoerd zonder mandaat van de VN-Veiligheidsraad en draagt eens te meer bij tot

de verdere uitholling van het internationaal recht, die we al enkele jaren vaststellen. Het is de verantwoordelijkheid van alle lidstaten van de Veiligheidsraad om dit probleem aan te kaarten.

Wij roepen de internationale gemeenschap op om mét de Syrische civiele maatschappij samen te werken met alle landen die een rechtvaardige vrede in Syrië voorstaan. Om met vooraanstaande religieuze leiders en figuren uit de civiele maatschappij van over de hele wereld, en met andere vertrouwensfiguren, strategische geweldloze acties te ontplooiën; belegeringen op te heffen en humanitaire corridors in heel Syrië veilig te stellen; VN-waarnemers in te zetten die een nationaal staakt-het-vuren instellen; lokale projecten voor vredesopbouw te ondersteunen; wapenhandel en -verkoop in de regio stop te zetten; en dringend opnieuw multinationale engagementen op te starten met het oog op vooruitgang in de vredesgesprekken in Genève. Die gesprekken moeten leiden tot een geloofwaardige politieke transitie, zoals afgesproken op de conferentie van 5 april 2017 in Brussel over steun voor de toekomst van Syrië en de regio.

Wij steunen het standpunt van de EU en andere landen om de financiering voor wederopbouw afhankelijk te maken van een duidelijke evolutie naar een politieke transitie. Individuele landen moeten daartoe concrete *benchmarks* opstellen om de vooruitgang te beoordelen. Hiermee komen zij ook tegemoet aan de oproep van de secretaris-generaal van de VN om “elke escalatie van de situatie in Syrië te vermijden en [...] dat deze initiatieven zijn overtuiging bevestigen dat dit conflict alleen politiek kan opgelost worden”. Als de VN-lidstaten effectief willen samenwerken om burgers te beschermen, oorlogsmisdaden en straffeloosheid een halt toe te roepen en samen met de Syriërs tot een levensvatbare politieke strategie te komen, moeten er ook stevige onderhandelingen gevoerd worden om een einde te maken aan misbruik van het vetorecht in de VN-Veiligheidsraad.

Pax Christi International bevestigt voluit de boodschap van paus Franciscus dat “vrede in Syrië mogelijk is, maar dat een politieke oplossing de enige weg is om die vrede te bereiken”. Wij zijn ervan overtuigd dat een volledig inclusief en geweldloos politiek proces de enige manier is om een einde te stellen aan dit wrede conflict. Elke steun aan lopende militaire acties en wapen- en munitietransfers die deze oorlog verlengen, moet onmiddellijk stopgezet worden door alle betrokken partijen. Grootschalige humanitaire hulp voor de slachtoffers van geweld en voor verplaatste gemeenschappen is broodnodig, evenals internationale investeringen in lokale en nationale strategieën van vredesopbouw.

Dit is een licht herwerkte versie van de verklaring die op 13 april 2017 verscheen op onze website.

BELGIË EN DE EU: WELK BELEID VOOR SYRIË?

Willem Staes

Op 17 maart 2017 publiceerde 11.11.11 een rapport over het Belgische Syrië-beleid.¹ De koepel van Vlaamse Noord-Zuid-organisaties maakte aan de vooravond van een nieuwe Europese Syrië-strategie de balans op van de Belgische Syrië-inspanningen. Die balans is negatief: terwijl de score voor de humanitaire inspanningen 70/100 bedraagt, komen de politieke en stabiliserende inspanningen er met een score van 22/100 zeer karig van af. Het Belgische Syrië-beleid onder de regering-Michel komt zo volgens het 11.11.11-rapport aan een totaalscore van 46/100.

Hoewel de oorlog in Syrië een directe impact heeft op de Europese vluchtelingencrisis en zelfs op de toekomst van de Europese Unie, slaagt de federale regering er niet in een volwaardige Syrië-strategie te ontwikkelen. België besloot op 13 mei 2016 om vanaf 1 juli 2016 de Belgische luchtaanvallen in Irak uit te breiden naar Syrië.

Ministers en parlementsleden struikelden over elkaar heen om te benadrukken dat een militaire aanpak niet zou volstaan om IS in Irak en Syrië te verslaan. “De oplossing zal niet komen van de militaire operaties, de oplossing zal politiek zijn”, aldus vicepremier en minister van Buitenlandse Zaken Didier Reynders. Hij werd bijgetreden door zijn collega-vicepremiers Kris Peeters (“Alleen maar bombarderen heeft nog nooit iets bijgedragen tot een duurzame oplossing”) en Alexander De Croo (“Als ons wordt gevraagd militair mee te doen, moeten we weten wat het grotere plan is. We moeten niet als cowboys naar Syrië gaan”). Ook het federale parlement vroeg de regering in een resolutie (30 juni 2016) om “mee te werken aan internationale diplomatieke, financiële, economische en humanitaire initiatieven om voor de crisis in Syrië en Irak een duurzame oplossing uit te werken”.

Geen militaire oplossing

11.11.11 benadrukte van bij de aanvang dat er geen militaire oplossing is voor de oorlog in Syrië. Hoewel 11.11.11 erkent dat IS militair moet worden verslagen, benadrukt de koepel stevast dat in de huidige context een eenzijdige militaire anti-IS-benadering een afleiding is van de veel belangrijkere taak om de Syrische oorlog in zijn geheel aan te pakken. Er is geen nood aan een militaire intensifiëring, wel aan een politieke, stabiliserende en humanitaire intensifiëring. Tijdens de discussies over de uitbreiding van luchtaanvallen naar Syrië waarschuwde 11.11.11 ook uitdrukkelijk voor een scenario waarin België zich enkel militair engageert en alleen lippendienst bewijst aan de noodzaak van bijkomende politieke en stabiliserende inspanningen.

Die voorspelling lijkt helaas uitgekomen. Dat hoeft niet te verbazen: ook tijdens de discussie over de start van Belgische luchtaanvallen in Irak (september 2014) werd gewezen op het

belang van niet-militaire maatregelen, maar van dergelijke inspanningen kwam weinig in huis.

Nederland

Vandaag, bijna een jaar later, is er bitter weinig te merken van het engagement om actief bij te dragen aan een politieke oplossing. België investeerde amper 300.000 euro in flankerende maatregelen: 50.000 euro voor de oprichting van een kantoor voor de Syrische oppositie in Brussel en 250.000 euro voor een nieuw VN-mechanisme dat bewijsmateriaal verzamelt voor oorlogsmisdaden. Bij wijze van contrast: voor de militaire interventie werd het afgelopen jaar 46 miljoen euro op tafel gelegd.

Waar België het wel goed doet is op het vlak van humanitaire steun. Op drie jaar tijd (2014-2016) maakte de Belgische regering 175,9 miljoen vrij voor de Syrische bevolking. Een recordbedrag, aldus minister De Croo, die op de laatste Internationale Donorconferentie wel toegaf dat “een vreedzame en diplomatieke oplossing het enige duurzame antwoord is” voor de humanitaire situatie in en rond Syrië.

Sterk contrasterend met de Belgische aanpak is die van militaire wisselpartner Nederland. Ons buurland slaagt er immers wél in de 3D's (Diplomacy, Defence, Development) te combineren en bovendien meer geld uit te trekken voor humanitaire steun. De Nederlandse regering besloot eind januari 2016 om de uitbreiding van luchtaanvallen naar Syrië te combineren met een parallelle intensifiëring van de niet-militaire inzet in de strijd tegen IS. Hiervoor werd ondertussen – in verschillende initiatieven – al meer dan 13 miljoen euro uitgetrokken. Dat is 43 keer de Belgische inspanning. Voor humanitaire hulp trok de Nederlandse regering 357,65 miljoen uit op vijf jaar tijd. Waarvan 296 miljoen in de periode 2014-2016.

Europese strategie

11.11.11 evalueerde de Belgische Syrië-inspanningen aan de hand van de Syrië-doelstellingen in de Europese Regionale Strategie voor Syrië, Irak en de strijd tegen IS. Deze strategie werd in maart 2015 aangenomen. Hoewel ze verre van perfect was, bood ze een relatief goed kader om IS op duurzame wijze te bestrijden.

De **Europese Regionale Strategie** focuste op vijf Syrië-specifieke doelstellingen: het bereiken van een politieke transitie; steun aan de gematigde oppositie en de Syrische civiele maatschappij; de verlening van basisdiensten en herstel van bestuur in gebieden waar het geweld afnam; de promotie van het internationaal recht en verantwoording; en de voorbereiding van de periode na de oorlog.

Op 14 maart 2017 publiceerde de Europese Commissie een **nieuwe afzonderlijke Europese Syrië-strategie, de opvolger van de Europese Regionale Strategie**. De nieuwe Syrië-strategie formuleert vijf strategische doelstellingen: een eengemaakt Syrië; een democratisch Syrië met een legitieme regering en pluralistisch politiek systeem; een

1 Empty Words - Een audit van het Belgische Syriëbeleid

divers en inclusief Syrië waarin de rechten van minderheden gegarandeerd zijn; een solide en veilig Syrië, met behoorlijk functionerende instellingen die de veiligheid van en de diensten aan de burgers vooropstellen; en een stabiel Syrië, waarin een stabiel politiek systeem en een sterke economie zorgen voor degelijke gezondheidszorg en onderwijs. Om deze strategische doelstellingen te realiseren, formuleert de EU ook zes specifiekere doelstellingen:

1. Het bereiken van een politieke transitie en steunen van de inspanningen van de VN-bemiddelaar voor Syrië. Tegelijk de verderzetting van een politieke dialoog met alle betrokken regionale en internationale spelers en de creatie van een 'EU Syria Peace Process Support Initiative' promoten. Dit laatste initiatief besteedt bijzondere aandacht aan een dialoog met de Syrische civiele maatschappij. De Strategie zegt verder dat de EU elke onbedoelde negatieve impact van de Europese sancties zal corrigeren. De nieuwe Europese Strategie maakt ook duidelijk dat de EU enkel zal bijdragen aan de heropbouw van Syrië vanaf wanneer er sprake is van een omvattende en inclusieve politieke transitie. Het zal ondertussen bijdragen aan de post-conflictplanning van de Inter-Agency Task Force van de VN. De EU stelt ook een opheffing van de sancties, de herneming van de bilaterale coöperatie en een financieel steunpakket in het vooruitzicht als er werk wordt gemaakt van een politieke transitie.

2. De promotie van een betekenisvolle en inclusieve transitie, via de versterking van de politieke oppositie. De EU zal haar steun aan de Syrische politieke oppositie, in het bijzonder de High Negotiations Committee (HNC), voortzetten en de oppositie aanmoedigen tot een dialoog met de Syrische civiele maatschappij.

3. De versterking van de Syrische civiele maatschappij en onafhankelijke media, om zo democratie, mensenrechten en vrijheid van meningsuiting te promoten. De Strategie benadrukt de centrale rol die de Syrische civiele maatschappij zal spelen in een post-conflict Syrië (verzoening, dialoog, monitoring implementatie van een politiek akkoord).

4. De promotie van een proces van nationale verzoening en vredesopbouw, inclusief overgangsjustitie ('transitional justice') en verantwoording voor oorlogsmisdaden.

5. Het aanbieden van humanitaire hulp op een effectieve, efficiënte en principiële manier.

6. De versterking van de weerbaarheid ('resilience') van de Syrische bevolking, instellingen en samenleving. De EU belooft concrete steun te verlenen aan projecten gericht op lokale jobcreatie, onderwijs en psychosociale steun. Daarnaast wil de EU steun blijven geven aan lokale besturen in oppositiegebied.

Besluit

De conclusie van 11.11.11 is duidelijk: de belofte om "niet als cowboys naar Syrië te gaan" bleef dode letter. In de praktijk beperkt de Belgische bijdrage zich tot het sturen van F-16's en

Steun aan de inspanningen van de VN-bemiddelaar: Staffan de Mistura (derde van links), speciaal VN-gezant voor Syrië, tijdens intra-Syrische onderhandelingen in Genève, 31 maart 2017. Foto: UN/Violaine Martin.

humanitaire hulp, maar ons land neemt op het politieke en stabiliserende niveau nauwelijks een betekenisvol engagement op. Van de 'allesomvattende 3D-benadering' die in het voorjaar van 2016 werd beloofd, kwam niets in huis. In de praktijk was er vooral sprake van een militaire 1D-benadering waarin lippendienst werd bewezen aan het bereiken van een politieke oplossing.

Het is echter nooit te laat om het geweer van schouder te veranderen. De publicatie van een nieuwe Europese Syrië-strategie biedt een goede gelegenheid om lessen te trekken uit het recente verleden. 11.11.11 benadrukt dat België een actieve rol moet opnemen in de verdere uitbouw van een duurzame oplossing voor Syrië. De federale regering moet daarom, net zoals Nederland al deed in januari 2016, op korte termijn een concreet pakket aan aanvullende politieke, stabiliserende en humanitaire maatregelen ontwikkelen. Enkel op die manier kan bijgedragen worden aan de concrete realisatie van de nieuwe Europese Syrië-strategie.

Willem Staes is beleidsmedewerker Midden-Oosten en Noord-Afrika bij 11.11.11 en auteur van het rapport 'Empty Words - Een audit van het Belgische Syriëbeleid' (11.11.11, 2017).

OVERLEVEN TUSSEN HET PUIN: SYRIË, DE MENSELIJKHEID VOORBIJ

Babs Mertens

De golf van aanslagen die Europa treft, laat niemand onbewogen. We treuren om de slachtoffers, herstellen de schade en zoeken met vallen en opstaan een weg met de angst en de dreiging waarmee we tot voor kort niet vertrouwd waren. Maar hoe ons verhouden tegenover het geweld in Syrië, waar mensen dagelijks blootgesteld worden aan aanslagen, bruto oorlogsgeweld, extreme destructie, foltering en honger? Halfweg maart 2017 ging het zevende jaar van de verwoestende oorlog in. Hoe leven Syriërs verder tussen het puin? Waar heeft de bevolking nood aan? Waar zit de hoop?

Malaise in de harten

Meer dan zes lange oorlogsjaren zaaiden malaise in de harten van de achtergebleven bevolking. De Syrische jezuïet Ziad Hilal, projectverantwoordelijke van Kerk in Nood in Syrië, vertelt hoe mensen verscheurd worden door dilemma's. In afwachting van een politieke oplossing twijfelen ze of het zinvol is te blijven of alsnog te vertrekken. Moet men zijn spaargeld bewaren of investeren in de heropbouw? Laat men zijn kinderen opgroeien in Syrië, ook als dit verplichte legerdienst betekent, of laat men ze vertrekken? Mensen hebben geen enkele houvast, geen enkel richtinggevend toekomstperspectief. Organisaties ter plekke kampen met hetzelfde probleem: blijft men inzetten op humanitaire noodhulp of begint men de heropbouw?

Wie ooit het mooie Aleppo bezocht, huivert bij de massieve destructie die de stad overwoekert sinds de recente strijd om Oost-Aleppo. Alleen al om het elektriciteitsnetwerk weer te laten functioneren, zou al minstens een jaar nodig zijn. De infrastructuur is in het hele land dermate aangetast dat de elektriciteits- en watervoorziening overal gebrekkig is of, in het slechtste geval, totaal ontbreekt. Maar wat is, naast de materiële schade, de impact van deze vernietigende oorlog op sociaal en psychologisch vlak? De meeste Syriërs waren getuige of slachtoffer van extreem geweld en onrecht. Velen lijden aan depressie, angststoornissen of aan het posttraumatisch stressyndroom, terwijl ze onophoudelijk blootgesteld blijven aan geweld.

Sociale relaties onder druk

De Syrische journalist Rami Jarrah getuigde dat in de zwaar belegerde gebieden het verlies van geliefden een zodanige dagelijkse realiteit is, dat men onbewust emotioneel afstand neemt van elkaar. Na een bominslag worden de doden begraven, gewonden verzorgd en het puin geruimd, maar tegelijkertijd gaat in een mum van tijd het dagelijks leven door alsof er niets gebeurd is. Geschat wordt dat meer dan de helft van de Syrische bevolking nood heeft aan mentale

of psychologische gezondheidszorg. Een kind op vier riskeert een chronische mentale gezondheidsstoornis te ontwikkelen.¹

De Syriërs die in Syrië zelf op de vlucht zijn, komen vaak terecht in oude fabrieken, verlaten gebouwen en scholen of in zelf opgezette tentenkampen nabij de Jordaanse, Libanese en Turkse grenzen die nu gesloten zijn. Op enkele nog altijd moeilijk bereikbare gebieden na, zoals de grenskampen, kan de bevolking in de meeste regio's rekenen op humanitaire hulp. De leefomstandigheden zorgen echter voor spanningen. Vaak leven meerdere families samen in een kleine ruimte met weinig privacy en amper middelen en voorzieningen. In combinatie met de onveiligheid, de geleden trauma's en verliezen, en de onzekerheid komen sociale relaties erg onder druk te staan. Kinderen groeien op in een sociale omgeving die niet gezond is voor hen. Er is vaak sprake van misbruik en intrafamiliaal geweld.

Om het hoofd te bieden aan deze enorme sociale en psychologische uitdagingen is er meer nodig dan humanitaire noodhulp. Psychosociale projecten die behalve de ondersteuning van kinderen ook de ouders en de bredere omgeving van het kind proberen te bereiken, zijn onontbeerlijk. Een goed voorbeeld hiervan is het tijdens de oorlog ontwikkelde 'Life Skills Project' van Jesuit Refugee Service Syria, dat kinderen én hun moeders en vaders vaardigheden aanleert die hen helpen om te gaan met de psychologische en sociale moeilijkheden die ze tijdens de oorlog ondervinden.

Gezondheidszorg en onderwijs

Dat ook ziekenhuizen en scholen doelwit zijn van bombardementen getuigt in hoeverre de menselijkheid zoek is in dit conflict. Ondanks de onveiligheid, het gebrek aan mankracht en (genees)middelen blijven artsen, verpleegkundigen en sociale werkers onophoudelijk zoeken naar instantoplossingen om de gewonden te behandelen. Met de steun van verschillende lokale, Syrische of internationale organisaties zoals de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO), Artsen Zonder Grenzen en de Union of Medical Care and Relief Organizations (UOSSM) proberen artsen creatief te zijn met de middelen die ze hebben. Sommigen scholen zich bij via YouTube om operaties uit te voeren die niet binnen hun specialisatie vallen. Anderen vinden manieren om zelfs in huizen en schuilkelders te opereren, net zoals op sommige plekken ook scholen ondergronds gaan.

Wat zal de toekomst brengen in een door oorlog geteisterd land waar het geen uitzondering is dat kinderen al drie jaar lang geen onderwijs genoten? Van sommige kinderen is zelfs niet geweten of hun ouders nog leven of niet. Het onoverzienbare leed zet niet alleen organisaties in beweging, ook ondernemende burgers werken spontaan samen om anderen uit de nood te helpen. Een apotheker uit Aleppo die samen met enkele moslimvrouwen een project ter

1 <http://www.emro.who.int/syr/syria-news/who-expands-mental-health-care-services-across-syria.html>

ondersteuning van weeskinderen opzette, is slechts één voorbeeld uit de vele.

Meer dan 5 miljoen Syriërs op de vlucht²

Het hoeft weinig betoog dat de oorlog in Syrië de grootste humanitaire crisis is sinds de Tweede Wereldoorlog, de cijfers spreken voor zich. Naast de geschatte 500.000 dodelijke slachtoffers, sloegen ondertussen meer dan 5 miljoen Syriërs op de vlucht. Buurlanden Turkije en Libanon, de opvanglanden bij uitstek, vingen resp. 2,9 miljoen en meer dan 1 miljoen geregistreerde Syrische vluchtelingen op. Jordanië volgt als derde opvangland met meer dan 658.000 vluchtelingen. Andere vluchtelingen trokken naar Egypte (120.154), Irak (236.772) of Noord-Afrika (29.275). Het aantal Syrische vluchtelingen dat buiten de regio opvang zoekt, is relatief klein. Ongeveer 1 miljoen Syrische vluchtelingen vroeg asiel aan in Europa.

Libanon, de grenzen van de draagkracht

Buurland Libanon wordt ongetwijfeld het hardst getroffen door de crisis in Syrië. Het 4,4 miljoen inwoners tellende land vangt meer dan 1 miljoen Syrische vluchtelingen op. Dat betekent dat 1 op de 4 mensen er vluchteling is. Zowel de Libanese economie, het onderwijssysteem en de gezondheidszorg kwamen hierdoor zwaar onder druk te staan. Door de 'no camp'-policy van de Libanese overheid zoeken vluchtelingen een onderkomen in zelfgemaakte tenten op een gehuurd stukje grond of in leegstaande panden, containers, garages en soms ook appartementen. Vaak worden ze het slachtoffer van uitbuiting op de huur- en arbeidsmarkt. Bij gebrek aan middelen, toegang tot onderwijs en werk, voelen velen zich gedwongen tot negatieve overlevingsstrategieën. Vele vluchtelingenkinderen worden daardoor blootgesteld aan geweld, kinderarbeid, prostitutie, uithuwelijking en rekrutering door gewapende groeperingen.³

Door de verstrengde procedures tot het verkrijgen van een verblijfsvergunning en de de facto sluiting van de Syrisch-Libanese grens, leeft een belangrijk aandeel vluchtelingen zonder wettelijk verblijf in Libanon. Het is een gevangenis in open lucht, vertelt een Syrische vluchteling wiens moeder en broers al enkele jaren in een niet-officieel soennitisch vluchtelingenkamp nabij het kleine dorp Eرسال verblijven. Omsingeld door het Libanese leger mag bijna niemand het dorp verlaten, zelfs niet om dringende medische redenen. Hoewel er humanitaire hulp geboden wordt, leven mensen er met de continue dreiging dat het kamp opgedoekt wordt, dat men gearresteerd en misschien zelfs teruggestuurd wordt.

Duurzame vrede en gerechtigheid

Het aantal oorlogsmisdaden en de gruwelijke schendingen van mensenrechten op massale schaal, heeft vele Syriërs

diep getroffen. Naast het lijden en trauma's die hierdoor veroorzaakt worden, is het vaak de haat die zich in de harten begint te nestelen. Het belang van activisten en organisaties die de schendingen van de mensenrechten in kaart brengen is dan ook niet te onderschatten. Mazen Darwish, advocaat, activist en directeur van het Syrische Centrum voor Media en Vrijheid van Meningsuiting (SCM), wees erop dat oorlogsmisdadigers verantwoording moeten afleggen om de maatschappij te behoeden voor wraak. Gerechtigheid is nodig opdat mensen terug een gevoel van veiligheid kunnen opbouwen en ze hun leven kunnen hervatten zonder het risico te lopen gearresteerd en gemarteld te worden of opnieuw oog in oog te staan met onmenselijk geweld.

De goedhartigheid van het Syrische volk

Ondanks de schrijnende menselijke tragedie is het opvallend hoe vele Syriërs ter plekke en op de vlucht blijven geloven en vasthouden aan de goedhartigheid van het Syrische volk. Syriërs zijn trots Syriër te zijn, ondanks alles. Vele Syriërs zijn hoog opgeleid. Ze begrijpen het (geo)politieke spel in hun land heel goed en weten precies van welke externe belangen ze het slachtoffer zijn. De pogingen van het Syrische regime en andere betrokken partijen om na het uitbreken van de revolutie de politieke spanning te transformeren tot een sektarisch-religieus conflict, zijn nooit geslaagd. Eeuwen van vreedzaam samenleven, van goed nabuurschap tussen christenen en moslims verhinderde dit. Pater Jacques Mourad, een Syrische priester die in 2015 vijf maanden gevangen zat bij IS, vertelt hoe in de woestijnstad Al Qaryateyn de sociale en culturele activiteiten onophoudelijk bleven doorgaan en zowel de soennitische als de christelijke bevolking bleven samenbrengen. Mede dankzij deze diepgaande relaties met de moslimgemeenschap in zijn stad konden hij en zijn parochianen levend en wel terugkeren.

Tot slot: dialoog en verzoening

Naast humanitaire hulp, psychosociale ondersteuning en gerechtigheid heeft de Syrische bevolking meer dan ooit nood om bevrijd te worden van het juk van politieke dictaturen en religieus fanatisme. Met het uitroeien van IS alleen zal het fanatisme niet ophouden, er is nood aan diepgaande dialoog en verzoening. Syriërs leefden eeuwenlang vreedzaam samen. Het wordt tijd dat hun levens en hun belangen op de eerste plaats komen te staan, zodat ze aan de heropbouw van hun land en hun samenleving kunnen beginnen.

Babs Mertens studeerde Intercultureel Management en verbleef een tijdlang in Syrië. Zij zet zich in voor Syrische vluchtelingen en voor de verspreiding van het gedachtegoed van jezuïet en vredesactivist Paolo dall'Oglio. Samen met Marc Colpaert vertaalde zij diens levensverhaal *'Uit liefde voor de islam'* (Halewijn, 2016).

2 Cijfer afkomstig van <http://www.unhcr.org/syria-emergency.html>

3 https://ec.europa.eu/echo/files/aid/countries/factsheets/lebanon-syrian_crisis_en.pdf

HOUDT HET NUCLEAIR AKKOORD MET IRAN STAND?

Tom Sauer

Gedurende meer dan tien jaar stond het Iraanse nucleaire programma in het middelpunt van de belangstelling. In juli 2015 werd uiteindelijk een akkoord gesloten tussen Iran enerzijds en de Verenigde Staten (VS), Rusland, China, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk (VK) en Duitsland (samen met de EU) anderzijds. Een diplomatiek lichtpuntje in een wereld die woelige tijden beleeft. De grote vraag is of het akkoord zijn gewenste effect heeft, meer bepaald dat voorkomen kan worden dat Iran kernwapens ontwikkelt. De mate van onvoorspelbaarheid is vandaag op zijn minst even groot aan Amerikaanse als aan Iraanse kant.

Ook al heeft Iran altijd ontkend een militair programma gehad te hebben, het had wel degelijk een nucleair programma opgebouwd dat op zijn minst de mogelijkheid moest creëren om, indien nodig, kernwapens te kunnen produceren. Een dergelijk programma zou ingaan tegen de Iraanse verplichtingen onder het Nucleair Non-proliferatieverdrag (NPV), dat Iran in 1970 ondertekende en waardoor het beloofde geen kernwapens aan te maken. Of die beslissing om kernwapens aan te maken eraan zat te komen, laat staan al genomen was, blijft een mysterie. Wel is het duidelijk dat de omvang van het civiele nucleaire programma van Iran niet met de doelstellingen van het Iraanse energiebeleid overeenkwam. Om nucleaire energie te produceren heb je immers geen hoogverrijkt uranium en zwaarwaterfaciliteiten nodig. Toch was Iran bezig met het ontwikkelen van deze materialen, die tegelijkertijd zeer bruikbaar zouden zijn voor kernwapens. Andere indicaties van een illegitiem programma is het onvolledig declareren van gegevens aan het Internationaal Atoomenergieagentschap (IAEA) en de EU-3 (Frankrijk, het VK en Duitsland). Inspecteurs van het IAEA werd af en toe ook de toegang tot het land ontzegd. Als je niets te verbergen hebt, doe je zoiets niet.

Dat Iran door de internationale gemeenschap onder druk werd gezet om zijn 'militair' programma op te geven, is een goede zaak. We kunnen en moeten ons echter in één adem ook afvragen of andere staten, en meer bepaald de vijf formele kernwapenstaten (de VS, Rusland, China, Frankrijk en het VK), hun ontwapeningsverplichtingen onder datzelfde NPV ook wel nakomen. De vraag stellen is ze beantwoorden. Jammer dat de media hier veel minder aandacht voor hebben.

Verder kunnen kritische vragen worden gesteld bij de manier waarop Iran onder druk werd gezet. Zo werd het Iraanse verrijgingsprogramma via cyberaanvallen gesaboteerd (Stuxnet), wat een doos van Pandora heeft geopend aangezien nu ook andere landen gelijkaardige activiteiten opzetten tegenover het Westen, en werden vijf Iraanse atoomwetenschappers in koelen bloede vermoord. Zowel de VS als Israël zou voor deze schaduwoorlog verantwoordelijk zijn.

Positief is dat de EU, of liever de drie grootste lidstaten van de EU, van in den beginne de diplomatieke kaart hebben getrokken, ook als signaal aan de rest van de wereld – en niet in het minst aan de VS – dat internationale conflicten niet per definitie met geweld moeten worden opgelost. De EU-3 slaagde erin om in de periode 2003-2004 twee akkoorden met Iran af te sluiten. Uiteindelijk hebben die niet standgehouden, maar het heeft op zijn minst de VS ervan weerhouden een grootschalige militaire actie tegen Iran te ondernemen. Het Iraanse dossier werd begin 2006 door het IAEA naar de VN- Veiligheidsraad gestuurd, die vrij snel economische sancties – zij het lichte – tegen Iran uitvaardigde. Het is president Obama's verdienste om Iran de hand te hebben gereikt (zonder veel succes in den beginne) en om opnieuw de diplomatie een kans te geven. Dat was niet evident aangezien de diplomatieke relaties met Iran sinds de Iraanse revolutie in 1979 waren stopgezet.

Het nucleaire programma van Iran stond echter niet stil. In 2010 meende de regering-Obama dat het tijd was voor zwaardere sancties. Na zelf een olieboycot te hebben afgekondigd slaagde de VS erin om de EU ervan te overtuigen hetzelfde te doen in de periode 2011-2012, wat door Iran wel degelijk gevoeld werd. Het is dan ook niet toevallig dat presidentskandidaat Rouhani in 2013 beloofde om de economie opnieuw aan te zwengelen door te trachten een akkoord met de internationale gemeenschap uit de brand te slepen. In november 2013, enkele maanden na zijn benoeming, werd reeds een interim-akkoord bereikt.

Het finale akkoord (2015) beknot de mogelijkheid van Iran om een uitgebreid civiel nucleair programma uit te bouwen, waarmee het relatief snel een atoomwapen zou kunnen bouwen. Zo werden kwantitatieve limieten opgelegd over het aantal centrifuges en het aantal kilogram uranium dat jaarlijks verrijkt mag worden, en ook aan het percentage verrijking. Het zwaarwaterprogramma werd stopgezet. Plutoniumvoorraden moesten worden afgegeven. Kortom, de periode die nodig is voor Iran om opnieuw splijtbaar materiaal (hoogverrijkt uranium of plutonium) aan te maken werd gevoelig verhoogd (van drie maanden naar een jaar), wat de internationale gemeenschap meer tijd geeft om eventueel valsspelen te ontdekken. Bovenal is Iran nu het door het IAEA meest gecontroleerde land ter wereld. Tegelijkertijd zorgde het akkoord ervoor dat de economische sancties tegen Iran werden opgeheven. Wel is er een clause voorzien dat die sancties bij onregelmatigheden onmiddellijk opnieuw kunnen worden afgekondigd (*'snap back mechanism'*). Kortom, de kans is uitermate klein dat als het akkoord van kracht blijft Iran in staat is om vals te spelen en in het geheim kernwapens aan te maken.

Wat ons bij de hoofdvraag brengt of het akkoord stand kan houden. Dat zal van veel factoren afhangen, zowel geostrategische als binnenlandse, en dit aan beide zijden. Geostrategisch is de belangrijkste vraag hoe de regionale situatie in het Midden-Oosten zal evalueren (zie andere artikels in dit dossier). Een situatie waarbij de spanningen tussen het sjiiitische Iran en het soennitische Saudi-Arabië de komende

jaren verder oplopen, zal de uitvoering van het akkoord niet ten goede komen. Hetzelfde geldt wanneer Saudi-Arabië duidelijker aanstalten maakt om ook kernwapens te verkrijgen. Omgekeerd zou een (onwaarschijnlijk) akkoord over een regionale massavernietigingswapenvrije zone in het Midden-Oosten (inclusief een gedenucleariseerd Israël) de kans dat Iran zal valsspelen of het akkoord simpelweg zal opzeggen gevoelig doen afnemen. Ook het Algemeen Wereldwijd Verbod op Kernwapens dat er in 2017 zit aan te komen zal de voorstanders van nucleaire ontwapening in Iran meer armslag geven.

Niet onbelangrijk is natuurlijk hoe de regering-Trump zal omgaan met het akkoord. Als presidentskandidaat heeft Donald Trump het akkoord frontaal aangevallen. Vandaag lijkt de regering-Trump warm en koud te blazen. Een rapport van het Amerikaans ministerie van Buitenlandse Zaken van april 2017 stelt onomwonden dat Iran zich aan de afspraken houdt. Dit spoort met rapporten van het IAEA. Tegelijkertijd voert de regering-Trump retorisch de druk op Iran op door het akkoord opnieuw in vraag te stellen, en alvast te kennen te geven (kleine) onregelmatigheden (in tegenstelling tot de regering-Obama) niet door de vingers te zullen zien. De regering-Trump wil het akkoord strikt interpreteren. Bovendien wijst Trump ook op de rol die Iran in Syrië speelt, en ziet het Iran als de grootste factor van instabiliteit in het Midden-Oosten. De VS denkt er dus aan om nieuwe economische sancties in te voeren, al was het maar omwille van deze niet-nucleaire aangelegenheden. Voorlopig houdt de Amerikaanse Senaat de boot af, ook al om de conservatieven in Iran geen munitie te geven in aanloop van de Iraanse presidentsverkiezingen in mei 2017. De kans is echter groot dat de regering-Trump in de toekomst alsnog overgaat tot nieuwe (niet-nucleair gerelateerde) economische sancties tegen Iran. Het valt dan af te wachten hoe Iran hierop zal reageren, wat dan weer onder meer afhangt van de binnenlandse constellatie in Iran op dat moment. Opvallend was ook dat het relatief stabiele Iran naast enkele mislukte ('failed') Arabische staten fungeerde op de lijst van landen van waaruit de inwoners de VS niet meer binnen mogen van president Trump. Voor de pro-Amerikaanse middenklasse en jongeren in Iran is dat een slag in het gezicht.

Terwijl Iran zich blijkbaar goed aan de afspraken houdt, knelt het schoentje dus aan de andere zijde: ook al omdat de verhoopte economische groei voor Iran door de afschaffing van de sancties slechts ten dele is uitgekomen. Dat heeft dan weer te maken met het feit dat veel westerse (en meer bepaald Europese) banken en bedrijven aarzelen om zich te engageren, omdat ze vrezen dat ze door hun activiteiten alsnog Amerikaanse wetten zouden overtreden, waardoor ze door de VS gestraft zouden worden. Komt daarbij dat de VS alle niet-nucleair gerelateerde economische sancties (die reeds langer bestonden) tegenover Iran in stand houdt. Aan Amerikaanse zijde heeft enkel Boeing een deal kunnen sluiten met Iran voor de hernieuwing van de vloot. Of dat alles volstaat voor president Rouhani om herkozen te worden, is onduidelijk. Conservatieve fracties in Iran hebben veel kritiek op de deal, niet alleen vanuit hun anti-Amerikaanse ideologie, maar veelal ook uit eigenbelang, omdat het sanctieregime hen goed

Officiële groepsfoto na het sluiten van de nucleaire deal met Iran. Hoge vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid van de EU Federica Mogherini met de buitenlandministers op het VN-hoofdkwartier in Wenen, 14 juli 2015. Foto: Creative Commons.

uitkwam. Zo is de Revolutionaire Garde – een staat binnen een staat – alvast niet armer geworden van de zwarte markt.

We zien dus dat zowel in de VS als in Iran conservatieve ideologen garen spinnen bij verdere spanningen tussen beide landen en dat ze het gematigde stemmen in beide landen moeilijk maken om de status quo (met name het akkoord) te bestendigen.

Op langere termijn is het zo dat sommige clausules (waaronder die over uraniumverrijking) binnen 10-15 jaar ophouden te bestaan. Andere meer militair gerelateerde aspecten lopen dan weer langer door. Het is evident dat als de bestaande kernwapenstaten onder druk van het Nucleair Wapenverbod dat er zit aan te komen serieuze inspanningen zouden doen om hun kernwapens te elimineren, de kans veel kleiner wordt dat Iran alsnog kernwapens zal aanmaken. Als echter de kernwapenstaten – zelfs na een Algemeen Verbod op Kernwapens – van geen wijken willen weten en hun kernwapens niet willen opgeven, dan moeten we niet versteld staan dat ook andere landen (waaronder Iran) kernwapens zullen aanmaken. Daar kunnen zelfs geen diplomatieke akkoorden tegenop.

Tom Sauer is professor internationale politiek aan de Universiteit Antwerpen en auteur van o.m. 'De strijd voor vrede. En hoe we die kunnen winnen' (Polis, zomer 2017).

LIBIË: DE TRAGIEK VAN EEN 'SUCCESVERHAAL'

Luc Reychler

De militaire interventies van het Westen en vooral van de Verenigde Staten in het Midden-Oosten waren 'succesverhalen'. De vernieling van een luchtmachtbasis in Syrië met kruisraketten en het droppen van de 'moeder aller bommen' op Azadkhel, een klein dorp in Afghanistan, tegen IS-strijders zijn recente 'hoogtepunten'. Over de kosten-baten en de gevolgen horen we weinig. De moederbom kost 16 miljoen dollar. Het totale prijskaartje van de oorlogen in Afghanistan en Irak wordt tussen de 4.000 en 6.000 miljard dollar geschat. Dat is 100 keer het jaarlijks budget van de Verenigde Naties en bijna duizendmaal het jaarlijks budget voor vredeshandhaving. In Europa en Noord-Amerika vallen jaarlijks ongeveer 350 terrorismedoden. In vergelijking met de 60.000 dodelijke slachtoffers op de weg of 30.000 moorden is dit weinig. Een pluspunt, voor het militair-industrieel complex (MIC), is de bloei van de wapenhandel. De aankoop van wapens in het Midden-Oosten was de laatste vijf jaar beduidend hoger dan in de andere perioden van vijf jaar sinds 1990. Saudi-Arabië was de tweede grootste invoerder van wapens in Azië, het verhoogde de wapenimport met 212%, vooral uit de VS, het Verenigd Koninkrijk en de Europese Unie. Iran ontving slechts 1.2% van de wapenleveringen. Voor de meerderheid van de lokale bevolking zijn de gevolgen van de westerse inmenging rampzalig. Denk aan de vernieling en het menselijk leed in Afghanistan, Irak, Libië, Palestina en Jemen. De dodengrens van 1 miljoen werd overstegen. In 2016 waren 87 miljoen mensen of een derde van de bevolking van Irak, Libië, Syrië en Jemen direct betrokken bij de gevechten. In Syrië hebben 13,5 miljoen mensen behoefte aan humanitaire hulp, in Jemen 21,1 miljoen, in Libië 2,4 miljoen en in Irak 8,2 miljoen.

De militaire interventie in Libië werd gevierd als een succes en een model voor humanitaire interventies. De Verenigde Naties mandateerden in naam van 'verantwoordelijkheid om te beschermen' (Responsibility to Protect, R2P) op 27 maart 2011 de militaire interventie. Het Belgische demissionaire kabinet besliste binnen de 24 uur om F-16-straaljagers te sturen om een no-flyzone af te dwingen. Het Khaddafi-regime werd in minder dan zes maanden omvergeworpen. Er vielen geen doden bij de Alliantie. Volgens de officiële berichtgeving startte midden februari 2011 de bevolking op verschillende plaatsen in Libië vreedzame protesten tegen het repressieve beleid. Kolonel Moe'amar al-Khaddafi gaf het bevel om vreedzame betogers neer te schieten; duizenden onschuldige burgers werden gedood of bedreigd. Om een bloedbad zoals in Rwanda te voorkomen was er dringend een internationale interventie nodig. De mainstream media schroefden dit verhaal op en bereidden de publieke opinie voor op een humanitaire interventie.

Een post-mortemanalyse laat echter zien hoe de zgn. humanitaire interventie werd begeleid door oorlogspropaganda. Vanaf het begin werd Khaddafi's gedrag

'Khaddafi is een psychopaat'. Berliner Morgenpost, 23 februari 2011. Foto: Karl-Ludwig Poggemann/Creative Commons.

in het verleden en heden als diabolisch en krankzinnig afgedaan. De wereld stond voor een existentiële crisis. Om een menselijke ramp te voorkomen moest onmiddellijk worden ingegrepen, en geen tijd verkwist met diplomatieke démarches. In feite werd het grootschalig geweld geïnitieerd door de rebellen. De initiatieven van de Afrikaanse Unie of van de Turkse premier Erdogan om te bemiddelen of een staakt-het-vuren overeen te komen werden door de rebellen en hun westerse bondgenoten afgewimpeld. Het doel van de NAVO was een regimeverandering. Het engagement van de NAVO porde de facto de gewelddadige rebellie en de weigering om te onderhandelen aan. Zonder de NAVO zou het gewelddadig conflict helemaal anders zijn geëindigd en zou het aantal burgerslachtoffers wellicht tienmaal lager hebben gelegen. De interventie slingerde Libië in een spiraal van onveiligheid, economische crisis en politieke impasse.

De regimeverandering veroorzaakte ook negatieve externe ontwikkelingen. Na de val van Khaddafi vluchtten de Toereghuurlingen met een omvangrijk wapenarsenaal en voerden een onafhankelijkheidsoorlog tegen de regering van Mali. Rusland, China en de Afrikaanse Gemeenschap voelden zich bedreigd toen de zgn. humanitaire interventie een militaire interventie bleek te zijn met een duidelijke weigering om te onderhandelen over vrede. Dit zorgde ervoor dat Rusland en China geen tweede 'humanitaire' interventie toelieten in Syria. Europa en de VS kwamen oog in oog te staan met vluchtelingenstromen en nieuw terrorisme. Het grootste negatieve effect van de regimeverandering in Libië trof Syrië. Het succes van de rebellen in Libië wakkerde de verwachtingen van de Syrische gewapende oppositie aan.

Met buitenlandse steun zouden ze snel een beslissende overwinning halen en met Assad onderhandelen was uit den boze. Het Syrische regime heeft heel zijn militaire macht ingezet met steun van Rusland, Iran en Hezbollah om te voorkomen wat het met huiver en afgrijzen had zien gebeuren in Irak en Libië: het opknopen van Hoessein, het lynchen van Khaddafi en het reduceren van relatief stabiele autoritaire staten tot vernielde, chaotische en gebroken staten. De gevolgen van de oorlog in Syrië zijn verreikend en dramatisch na de militaire interventie in Libië.

Over de medeverantwoordelijkheid van het Westen voor de vooral voor de lokale bevolking van Libië desastreuze gevolgen en de impact op de internationale veiligheid en de vluchtelingenstromen wordt gezwegen. Het is een taboe. Politici zoals Bush, Blair of Sarkozy die medeverantwoordelijk zijn voor het leed van massa's mensen in het Midden-Oosten, moeten zich niet verantwoorden ten aanzien van de slachtoffers of de internationale gemeenschap. Ze bevinden zich veilig buiten het bereik van het Internationaal Strafhof. Het Westen zit vast in wat psychologen een 'dubbele binding' noemen. Dit is een stresserend emotioneel dilemma dat men niet durft of wil oplossen. Het Westen en zijn bondgenoten blijven in de regio superioriteit nastreven met geweld en dwangdiplomatie. Tezelfdertijd hopen ze te kunnen genieten van duurzame rust en veiligheid. Dit is onwaarschijnlijk. De instandhouding van de dubbele binding is op zichzelf een vorm van geweld en het blokkeert de creatie van duurzame veiligheid en vrede. Welke belangen dienden de Belgische F-16-straaljagers in Libië? In tijden van globale morele crisis¹ moeten we daar eens over nadenken.

Luc Reyckler is em. prof. internationale betrekkingen, strategische studies en vredesonderzoek aan de KU Leuven. Hij is de auteur van o.m. *'Time for Peace: the Essential Role of Time in Conflict and Peace processes'* (Queensland University Press, Australia, 2015).

ISRAËL EN PALESTINA: 50 JAAR BEZETTING

Brigitte Herremans

Op 5 juni 1967 brak de Zesdaagse Oorlog uit. In zes dagen tijd versloeg Israël de gecombineerde Arabische legers en veroverde het de Palestijnse gebieden, de Egyptische Sinaiwoestijn en de Syrische Golanhoogte. Deze oorlog vormde een kentering in het Israëlisch-Palestijns conflict. Israël had nu de controle over heel historisch Palestina verkregen en werd een bezettende macht. Visionaire critici zoals de Israëlische hoogleraar Yeshayahu Leibowitz voorspelden dat de bezetting de kanker van Israël zou worden. Een bezetting en respect voor het internationaal recht zijn immers bijzonder moeilijk te verzoenen. De afgelopen vijftig jaar legde Israël niet alleen de rechten van Palestijnse burgers aan banden, maar erodeerde ook het respect voor de democratische normen en waarden binnen Israël zelf. Veelzeggend is dat kritiek van mensenrechtenactivisten steeds minder wordt geduld.

De droom van een zo groot mogelijk Israël

De overwinning tijdens de Zesdaagse Oorlog opende de discussie over het grondgebied opnieuw. Veel Israëlische beleidsmakers, zowel ter linker- als ter rechterzijde, betreurden dat het leger tijdens de eerste Israëlisch-Arabische oorlog in 1948-1949 de Westelijke Jordaanoever en Oost-Jeruzalem niet veroverd hadden. In 1967 verkreeg Israël de controle over Groot-Israël, met name over het Bijbelse hartland 'Judea en Samaria', de Westoever. Messianistische groepen zoals Goeisj Emoniem (Hebreeuws: 'het blok der gelovigen') waren ervan overtuigd dat God instond voor deze militaire overwinning. Ze beschouwden zichzelf als pioniers die zich in de veroverde gebieden moesten vestigen en ze startten met nederzettingen.

Naast deze ideologische factoren speelden politieke en strategische redenen mee in de beslissing om het land niet op te geven. De beschietingen vanop de Syrische Golanhoogte op Israël zouden stoppen, Palestijnse vluchtelingen en strijders zouden Israël veel moeilijker kunnen binnenkomen, Israël verwierf het monopolie over de waterbevoorrading van de regio. Er ontstond een consensus: het land zou niet worden teruggegeven. In 1967 negeerde de regering dan ook resolutie 242 van de VN-Veiligheidsraad die opriep tot de ontruiming van de bezette gebieden.

"In feite had de regering in 1967 vier opties", stelt Lara Friedman van The Foundation for the Middle East Peace. "Ze had de Westoever en Gaza kunnen annexeren en de mensen staatsburgerschap kunnen geven. Die optie was niet aantrekkelijk, omdat het opnemen van een reusachtige niet-Joodse bevolkingsgroep de Joodse identiteit van Israël zou ondermijnen. Israël had de Palestijnse bevolking kunnen verjagen en hun land houden. Dat zou immoreel zijn en de internationale gemeenschap had dit ongetwijfeld veroordeeld. De regering had het land aan Egypte en Jordanië kunnen teruggeven, zelfs zonder vredesakkoorden, om geen

¹ Contour biennale, Polyphonic worlds: justice as a medium (<http://contour8.be/>)

verantwoordelijkheid op te nemen voor de bevolking en haar burens te dwingen om veiligheid op te leggen in die gebieden. Ten slotte kon Israël overgaan tot een militaire bezetting, conform het internationaal humanitair recht, om het land in te zetten bij vredesonderhandelingen. Maar Israël wou geen van deze opties en koos voor het slechtst mogelijke scenario.”¹

De Israëlische regering ging niet over tot de annexatie van de Westelijke Jordaanoever of de Gazastrook, in tegenstelling tot wat ze deed in Oost-Jeruzalem of de Golanhoogte. Ze koos voor een bezetting, wat een agressief kolonisatiebeleid in de hand zou werken. Israël riep zijn soevereiniteit niet uit over de Palestijnse gebieden maar ontwikkelde een dubbelzinnige positie aangaande het land en wie het kan opeisen. In de visie van Israël rusten er twee verschillende territoriale claims op deze gebieden: één van Israël en één van de Palestijnen. Daarom spreekt Israël consequent over de ‘betwiste gebieden’ en ontkent het de legitimiteit van de Palestijnse claim. Tot op heden weigert het de wapenstilstandsgrenzen van 1949, de internationaal aanvaarde grenzen, te beschouwen als zijn definitieve grenzen. Kaarten van de Israëlische overheid zullen stevast het grondgebied van de Westoever tot de Staat Israël rekenen, daar bevinden zich immers de nederzettingen.

Waar ligt de grens?

De meeste Israëli's, ook burgers die geen voorstander zijn van de nederzettingen, hebben geen concreet beeld van waar de Groene Lijn zich situeert. “Sinds de Oslo-akkoorden, of nauwkeuriger gezegd, sinds het uitbreken van de Tweede Intifada en de bouw van de muur is de scheiding tussen de Palestijnen van de Westelijke Jordaanoever en Israëli's rigide en geprogrammeerd geworden”, schrijft de Israëlische auteur

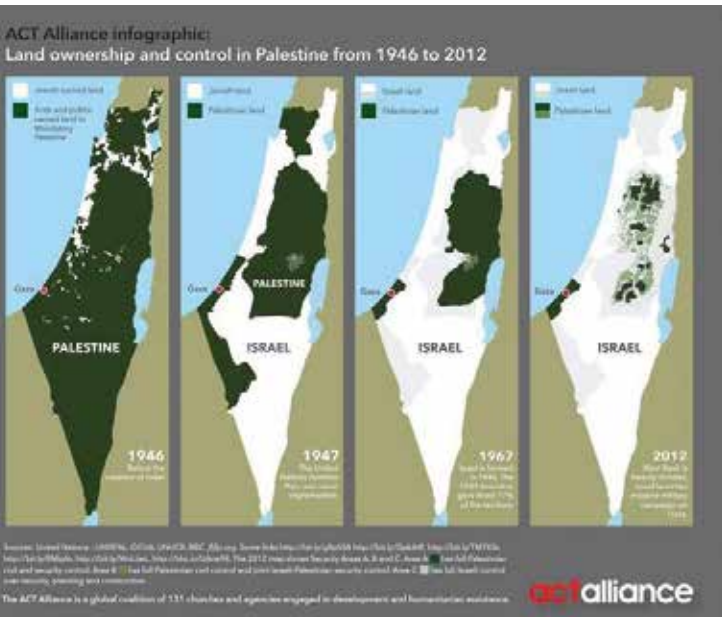
Nir Baram. “In de praktijk is de Westelijke Jordaanoever in de ogen van de meeste Israëli's een gebied dat ergens uit het zicht, voorbij hoge bergen, ligt. Ze weten dat er daar bepaalde dingen gebeuren, soms bespreken ze de bezetting en de nederzettingen, maar ze hebben geen flauw idee hoe de Westelijke Jordaanoever er tegenwoordig uitziet, of hoe de mensen daar leven.”²

Baram constateert terecht dat het moeilijk is om over een oplossing te praten als je niet weet hoe het gebied eruitziet. Het Israëlisch-Palestijns conflict is eerst en vooral een territoriaal conflict, het volstaat een blik te werpen op de evolutie van de kaarten van 1947 tot nu om dit te begrijpen. Toch staan het belang van het land, en het grootschalige landgewin door Israël, niet centraal in de opinies aan Israëlische kant. Gevraagd naar de oorzaak van het conflict, is een veelgehoord antwoord dat Palestijnen geen partner voor vrede zijn, dat ze niet bereid zijn om compromissen te sluiten. Al te vaak wordt over het hoofd gezien dat Israël nooit het Palestijnse zelfbeschikkingsrecht binnen de grenzen van vóór 1967 heeft erkend en dat dit omgekeerd wel gebeurde. De Palestijnse Bevrijdingsorganisatie (PLO) erkende Israël al in 1988, en opnieuw tijdens de start van het vredesproces in 1993. Met de verklaring van Algiers in 1988 gaf de PLO in een historisch compromis haar doel op om heel historisch Palestina, via de gewapende strijd, opnieuw te veroveren en erkende Yasser Arafat Israël binnen de wapenstilstandsgrenzen van 1949. In ruil hiervoor wilde hij een Palestijnse staat in de Gazastrook, de Westelijke Jordaanoever en Oost-Jeruzalem.

Ook internationaal wordt er vaak voorbijgegaan aan de Israëlische weigering om dit compromis ernstig te nemen en zelf ook compromissen te sluiten. Toen bleek dat Israël ‘land voor vrede’, de formule waarop het vredesproces van 1993 is gebaseerd, niet ernstig nam, maar zijn greep op de Palestijnse gebieden versterkte, kwam er aanvankelijk weinig tegenstand van de Verenigde Staten en de Europese Unie. De dominante visie was dat de bezetting zou stoppen als gevolg van het vredesproces, en dat druk op Israël om zijn verplichtingen onder het internationaal recht te respecteren, geen goede manier was om vrede tot stand te brengen. Deze gebrekkige, of tendentieuze internationale inmenging, zorgde ervoor dat de ongelijke krachtsverhoudingen tussen beide partijen nog toenam. Zo bouwde de EU haar bilaterale economische, politieke en economische relaties met Israël sterk uit en groeide het uit tot een van de meest bevoordeelde Europese partnerlanden. Toch koppelde de Unie Israëls respect voor het internationaal recht niet als voorwaarde voor de verdieping van het partnerschap.

Internationale ambigüiteit voedde het conflict

Van meet af aan kreeg de jonge staat het signaal dat hij niet bestraft zou worden voor zijn bezetting. Na de oorlog van 1967 veroordeelden de VN Israëls bezetting op basis van het internationaalrechtelijke principe dat de annexatie van land

Evolutie van landeigendom van 1946 tot 2012. Kaart: Act Alliance.

1 Interview met Lara Friedman, Forum for Middle East Peace, 4 mei 2017.

2 N. BARAM, *Een land zonder grenzen, een Israëlische schrijver reist door de bezette gebieden*, De Bezige Bij, 2017.

Israël na de juni-oorlog in 1967. In het roze de gebieden die sinds 10 juni 1967 door Israël bezet worden. Kaart: Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs

door middel van geweld ontoelaatbaar is. In november 1967 aanvaardde de Veiligheidsraad resolutie 242, waarin Israël werd opgeroepen zich terug te trekken. De Engelse tekst vraagt “de terugtrekking van de Israëlische strijdkrachten uit gebieden die bezet werden tijdens het recente conflict”. De Franse tekst vraagt “de terugtrekking van de Israëlische strijdkrachten uit de gebieden die bezet werden tijdens het recente conflict”. Het ontbrekende lidwoord in de Engelse versie zette de deur open voor interpretatieverschillen over Israël’s terugtrekking uit bezet gebied.

De Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk vonden deze ambiguïteit goorloofd om vredesakkoorden mogelijk te maken. Als medestander van Israël meenden de VS dat Israël zich niet volledig hoefde terug te trekken tot de wapenstilstandsgrenzen van 1949.³ Hiermee gaven ze Israël het signaal dat het zich niet aan het internationaal recht hoeft te houden. Bovendien werd de rol van de Verenigde Naties nog verder ondermijnd en bleven Veiligheidsraadsresoluties zoals 242 dode letter. Bovendien zetten de VS, met name tijdens het presidentschap van Barack Obama, die onder sterke druk stond van pro-Israëlische groepen, Israël uit de wind door de meerderheid van de voorstellen die andere leden van de Veiligheidsraad indienden tegen te houden.

3 Security Council Report, *The Middle East 1947-2007: Sixty Years of Security Council Engagement on the Israel/Palestine Question*, 17 december 2007.

Pas in december 2016 onthield de regering-Obama zich bij de stemming van een resolutie in de VN-Veiligheidsraad. Deze beslissing om een kritisch signaal naar Israël te sturen over de nederzettingen was ook een reactie op de bekendmaking van de zogenaamde ‘Regulariseringswet’. Op basis van deze wet zouden de Israëlische autoriteiten een aantal van de zogenaamde ‘illegale buitenposten’ retroactief willen legaliseren en annexeren. Ook al was de onmiddellijke impact van resolutie 2334 – een maand voor het presidentschap van Donald Trump – beperkt, toch was dit een belangrijke verschuiving. De Veiligheidsraad herbevestigde de illegaliteit van de nederzettingen en benadrukte dat veranderingen aan de grenzen van vóór 1967 niet toegelaten zijn, tenzij na een overeenkomst. Door de oproep een onderscheid te maken tussen Israël en de nederzettingen versterkte hij ook het Europese differentiatiebeleid en zette hij de deur op een kier voor concrete maatregelen.⁴

De transformatie van Palestijns gebied

Palestijns president Abbas stelt regelmatig dat de Palestijnen anno 2017 het enige bezette volk ter wereld zijn. Dat klopt niet: zo bezet Marokko de Westelijke Sahara en annexeerde Rusland de Krim. De uitzonderlijkheid van deze bezetting is dat ze al 50 jaar duurt en dat er geen uitzicht is op een einde aan deze vermeende tijdelijke situatie. Israël ontkent niet dat het een bezettende macht is, zo kwalificeert het Hooggerechtshof de situatie als een bezetting. Anderzijds verklaren Israëlische politici geregeld dat Israël niet gebonden is door de regels van het internationaal humanitair recht omdat er in 1967 geen soeverein bestuur was. Tussen 1949 en 1967 bestuurden respectievelijk Jordanië en Egypte de Westoever en de Gazastrook. Bijgevolg, betoogt Israël, waren deze gebieden geen grondgebied van een verdragsluitende partij, een voorwaarde voor de toepassing van de Vierde Conventie van Genève. Het Internationale Rode Kruiscomité, de Verenigde Naties en bijna alle VN-lidstaten verwerpen Israël’s interpretatie.

Al vijftig jaar transformeren de Israëlische autoriteiten het grondgebied via de nederzettingen, ruimtelijke ingrepen zoals het aanleggen van natuurreservaten en militaire zones in de Westoever. In het boek ‘The Lords of the Land’ beschrijven de Israëlische journalisten Akiva Eldar en Idith Zertal hoe de staat de kolonisten via ondoorzichtige wetten gigantische hoeveelheden Palestijns (privé)land en waterbronnen gaf.⁵ Een van de eerste methodes was het invoeren van veiligheidsnoden, op basis waarvan 40 nederzettingen werden opgericht. In de jaren zeventig besliste het Israëlisch Hooggerechtshof dat Palestijns privé-land niet meer mocht worden geconfisqueerd op basis van veiligheidsredenen. Een nieuwe methode voor grootschalige landroof diende zich aan: het uitroepen van land tot ‘publieke eigendom’. Op basis van een oude Ottomaanse wet werd land dat reeds drie

4 M. PLITNICK, *Understanding the UN Settlements Resolution*, 27 december 2016, Foundation for Middle East Peace.

5 A. ELДАР, I. ZERTAL, *The Lords of the Land, The War for Israel’s Settlements in the Occupied Territories, 1967-2007*, 2007.

jaar niet bewerkt was, als staatsland gezien. Het is niet duidelijk hoeveel land de Israëlische overheid in zone C (60 procent van de Westoever, onder volledige Israëlische controle) als staatsland beschouwt.⁶

Wel duidelijk is dat de Israëlische regering niet van plan is om zich, zoals bepaald in de Oslo-akkoorden, terug te trekken uit zone C en toe te laten dat de Westoever en de Gazastrook één territoriale eenheid vormen. In de Westoever, met inbegrip van Oost-Jeruzalem, leiden de aanhoudende oprichting en uitbreiding van nederzettingen tot de gedwongen verplaatsing van Palestijnse gemeenschappen. Kolonistengroeperingen hebben talloze buurten in landelijke gebieden en stadscentra zoals Hebron en Oost-Jeruzalem overgenomen en daarbij de Palestijnse inwoners met geweld verdreven. Bovendien maakt het door Israël opgelegde planningssysteem het risico op gedwongen verplaatsing groter. Het is voor Palestijnen vrijwel onmogelijk om van Israël een bouwvergunning te krijgen. Gebouwen die zonder toestemming opgetrokken zijn, riskeren door de Israëlische overheid vernield te worden. 99 procent van de Palestijnse gebouwen in zone C en ten minste een derde van alle Palestijnse woningen in Oost-Jeruzalem werden gebouwd zonder Israëlische bouwvergunning, waardoor hun bewoners het risico lopen op vernieling.⁷

In 2016 nam het aantal vernielingen van Palestijnse structuren drastisch toe: er werden 1.093 Palestijnse structuren en Europese projecten vernield ter waarde van meer dan 500.000 euro. De bedoeïenen in de controversiële E-1-zone in de periferie van Oost-Jeruzalem behoren tot de meest kwetsbare gemeenschappen voor gedwongen verplaatsing. Een groot deel van de Israëlische regeringscoalitie wil op korte termijn het nederzettingenblok Ma'aleh Adumim annexeren ('Annexation Bill') en zo de cirkel van nederzettingen rond Jeruzalem verbreden.

Na de illegale machtsovername van Hamas in de Gazastrook in 2007 riep Israël Gaza uit tot 'vijandig gebied' en isoleerde het de smalle kuststrook van de rest van de wereld. Het installeerde een draconische blokkade waarbij het de bewegingsvrijheid van personen en goederen vrijwel volledig aan banden legde. Tien jaar na het begin van de blokkade, waarin ook drie verwoestende conflicten plaatsvonden, lijkt de isolatie van Gaza permanent geworden.

Greater Jerusalem in 2015. Kaart: www.ir-amin.org.il.

Twee categorieën mensen op eenzelfde grondgebied

In juni 1967 verspreidde het Israëlische leger pamfletten om Palestijnse burgers te informeren dat het voortaan bevoegd was voor de civiele en militaire orde. De lokale wetten zouden behouden blijven in zoverre ze strookten met de verordeningen van de militaire commandant. Naast de lokale wetgeving voerde Israël ook het militair recht in en creëerde het een discriminerend systeem. Tot op heden hebben Israëlische kolonisten en Palestijnen een gescheiden wegennetwerk en aparte nutsvoorzieningen. Bovendien vallen ze onder respectievelijk het burgerlijk en het militair recht. Hierdoor wordt een Palestijn die geweld pleegt tegen een Israëlische soldaat of kolonist door een Israëlische militaire rechtbank in de nederzettingen berecht. Een Israëlische kolonist die geweld tegen een Palestijnse burger pleegt moet voor een Israëlische civiele rechtbank verschijnen, als hij al vervolgd wordt.

Kolonisten weten dat de kans op vervolging bij geweldplegingen tegen Palestijnen miniem is. Volgens de Israëlische ngo Yesh Din (Hebreeuws: Er is recht) worden 85 procent van de onderzoeken naar ideologisch geweld door kolonisten gesloten en is er slechts 1,9 procent kans dat een klacht ingediend door een Palestijn bij de Israëlische politie daadwerkelijk tot vervolging leidt. Een groot deel van de geweldplegingen door kolonisten vindt plaats in Palestijns landbouwgebied in zone C, met als doel het leven van de Palestijnse boeren er te bemoeilijken en hen uiteindelijk te verplaatsen.⁸ Het gebrek aan afschrikking van strafrechtelijke vervolging moedigt extreme kolonistengroepen aan om politiek geweld te gebruiken.

6 D. ETKES, *This is How Settlers Take over Palestinian Land*, 8 januari 2016, +972 Magazine.

7 CIDSE, *Nergens beter dan thuis, De gedwongen verplaatsing van Palestijnse gemeenschappen in de Palestijnse gebieden en in Israël*, 31 januari 2017, <http://www.broederlijkdelen.be>.

8 M. SFARD, Toespraak in de VN-Veilighedsraad, 7 mei 2016, <http://www.yesh-din.org>.

Het gebruik van geweld door het leger wordt sinds de start van de Tweede Intifada ook gezien als een legitiem preventiemiddel tegen terreur. De Israëliische ex-soldaten van Breaking the Silence beschrijven hoe ze ervan uitgingen dat elke Palestijnse man of vrouw verdacht was en een bedreiging vormde voor de veiligheid van Israëliische burgers. Hierdoor was het geoorloofd om, in het kader van contraterreur, een hele burgerbevolking via intimidatie zoals geweld aan controleposten, invallen in huizen en collectieve bestraffing af te schrikken. Ook het afscheiden van Palestijnen van Israël, van Palestijnse gemeenschappen onderling en het ontnemen van hun basisrechten is een manier om burgers te controleren en hun land te annexeren.⁹ Door zijn militaire superioriteit en zijn ingenieuze bezettingssysteem kan Israël alle niveaus van het Palestijnse burgerleven controleren en zijn aanwezigheid constant duidelijk maken. De paradox is dat de bezetting voor een groot deel van de Israëliische burgers onzichtbaar is.

Gaza: totaal geïsoleerd van de rest van de wereld.

Factbox over 50 jaar bezetting

- Israël annexeerde de Syrische Golanhoogte en Oost-Jeruzalem, wat betekent dat het Israëliisch recht op dit gebied wordt toegepast. In 1979 gaf Israël de Sinaiwoestijn terug aan Egypte en ontmantelde het er zijn nederzettingen.
- Een bezetting is niet per se in strijd met het internationaal recht. Het internationaal recht erkent dat een staat onder bepaalde omstandigheden (delen van) het grondgebied van de tegenstander tijdens een gewapend conflict tijdelijk militair kan bezetten.
- De Vierde Conventie van Genève verbiedt de bezettende macht veranderingen aan te brengen aan het publieke leven, de instellingen en de demografische samenstelling van het bezette gebied. Nederzettingen zijn illegaal omdat een bezettende macht geen burgers van zijn eigen grondgebied naar bezet gebied mag overbrengen.
- De Westelijke Jordaanoever telt 125 Israëliische nederzettingen. Oost-Jeruzalem telt 12 nederzettingen. In totaal wonen er meer dan 550.000 kolonisten (waarvan 370.000 in de Westoever). De nederzettingen zijn met Israël verbonden via aparte nederzettingswegen.
- In 2005 trok Israël zijn leger terug uit de Gazastrook en ontmantelde het zijn nederzettingen. Ondanks deze terugtrekking behoudt Israël de controle over het gebied grotendeels en heeft het tot op heden internationaalrechtelijke verplichtingen tegenover de Palestijnse burgerbevolking.

Politieke aanbevelingen Broederlijk Delen en Pax Christi Vlaanderen

Broederlijk Delen en Pax Christi Vlaanderen vragen dat België en de EU:

1. aandringen op het respect voor het internationaal recht door zowel Israël als de Palestijnse gewapende groeperingen; rekenschap eisen voor schendingen van het internationaal humanitair recht en het klimaat van straffeloosheid tegengaan;
2. de relaties met Israël niet langer versterken zolang Israël het internationaal humanitair recht en de mensenrechten systematisch schendt;
3. het differentiatiebeleid, dat een onderscheid maakt tussen Israël en de illegale nederzettingen, verder uitbouwen en nederzettingen uitsluiten uit alle bilaterale akkoorden met Israël, de invoer van nederzettingenproducten verbieden en actief bedrijven ontraden in de nederzettingen te investeren;
4. diplomatieke actie ondernemen tegen de gedwongen verplaatsing van de bezette bevolking en de vernieling van eigendommen; ook compensatie eisen voor Israëls vernieling van projecten in de Palestijnse gebieden;
5. Israël onder druk zetten om de blokkade van Gaza op te heffen, en niet enkel humanitaire hulp toe te laten maar ook bouwmaterialen voor de heropbouw;
6. de steun aan Israëliische en Palestijnse mensenrechten- en vredesorganisaties opvoeren, zeker nu het klimaat voor maatschappelijk protest grimmiger wordt.

Brigitte Herremans is medewerker Midden-Oosten bij Broederlijk Delen en Pax Christi Vlaanderen. Zij schreef samen met Ludo Abicht *'Israël & Palestina. De kaarten op tafel'* (Pelckmans Pro, 2016).

⁹ BREAKING THE SILENCE, *Our Harsh Logic, Israeli Soldiers' Testimonies from the Occupied Territories, 2000-2010*, Picador, 2012.

Nederzettingen op de Westelijke Jordaanoever. Foto: ©Michael Dehaspe

COLOFON

Auteurs van dit dossier: Brigitte Herremans, Babs Mertens, Luc Reychler, Tom Sauer, Willem Staes

Eindredactie: Karin Seberechts

Verantwoordelijke uitgever: Annemarie Gielen

Druk & lay-out: Drukkerij Room, Sint-Niklaas

ISBN-nummer: 9789461370686

Wettelijk depotnummer: D/2017/3498/003

Pax Christi Vlaanderen
Italiëlei 98a
2000 Antwerpen
Tel: 03/225 10 00
koerier@paxchristi.be
www.paxchristi.be

Foto's: Creative Commons, Verenigde Naties, Michael Dehaspe

Koerier-dossier is een vaste bijlage bij het abonnement op het tijdschrift Koerier van Pax Christi Vlaanderen. Deze formule van abonnement kost 30 euro en omvat zesmaal een Koerier met dossier. Losse nummers van elk dossier zijn afzonderlijk verkrijgbaar tegen 4 euro.